

Opponensi vélemény

Bónus Tibor: *A másik titok*. Kosztolányi Dezső: Édes Anna című akadémiai doktori értekezéséről

Az akadémiai doktori értekezésésként benyújtott hatodfélszáz lapos könyv tizenegy jelmondata magyar, francia és német nyelven villantja fel a hét nagy fejezetre tagolt műelemző monográfia főbb kontextusait és értelmezői távlatait. Szóba kerül az erény antik felfogása, s taníthatóságának kérdése, a szegénység titka a Biblia, s lényegének elrejtettsége Heidegger felfogása szerint, a tudás mibenléte Montaigne, Pascal és Derrida megközelítésében, s talán mindezekre, vagyis a titok és a másik kölcsönös viszonyára vonatkozóan Kosztolányi egyik kriptikus találós kérdése. Az efféle rejtvény sajátja, hogy kulcsot ad az olvasáshoz, ám a szöveg nyitjához csak a kérdés értelmező olvasása által férhetünk hozzá: az olvashatatlannak és az olvasásnak ez az egymást átható folyamata akár az *Édes Anna* szövegét végtelenül keretező olvasat emblémája is lehetne.

Ahogy a rögzíthetetlen, s eldönthetetlen jelentésű szöveghelyeket és mozgásokat teremtő regény rendkívül figyelmes olvasása egyetlen ponton sem cövekel majd le egyféle magyarázatnál, úgy már a jeligék között is többféle értelmezési irányok játéka bontakozik ki. A tudás korlátosságának elfogadásával, s beláttatásával vajon nem teszünk-e másokat is nincstelenné? Ha az erényben nemcsak lélek van, de eszesség is, meglehet-e az értelem részvétele nélkül az együgyűekben is? A művészet mintha a nélkül beszélne a szegénységről az európai kultúrában, hogy tudatosítaná kimondatlan titkát. Maguk a szegények nyelvinségben, a magukat önhittent és vakon kívülállónak tekintők ellenben szóbőségekben szenvednek. A megértendő dolog meg van fosztva az artikulációtól, nem juthat nyelvhez. A szegénység legjelentősebb reprezentációi, jelesül az *Édes Anna* szembesítenek ezzel az elrejtettséggel, az utóbbi ugyanakkor nem meríti ki művészi lényegük titkát.

Már a jelmondatokkal felvázolt látókör megkülönbözteti Bónus Tibor alapvetően dekonstrukciós – a hermeneutika bizonyos belátásaival egyénien ötvözött – olvasásmódját az egzisztencialista indíttatású sorsértelmezésektől, amelyek a szegénységet az ember lényét mindenkor meghatározó hiányra vonatkoztatják, s a kimondhatatlan titkát a nyelv előttiség rejtélyes tartományában kutatják, a dadogás, az artikuláció képtelenség antropológiai-létszerkezeti magyarázataival kísérletezve.

Az értekezés egyik kezdeményező tétele szerint az *Édes Anna* önértelmező regény. Ebből következően a narratív megalkotottság szöveg általi értelmező színrevitele adja az olvasás vezérfonalát. Az *Édes Anna* ugyanis, miközben „az elbeszélés lehető legkonvencionálisabb formáival és módjaival, a nyelv reprezentációs, referenciális vagy evokatív – azaz a saját jelszerűségéről a figyelmet az elbeszélte történetre, a szöveggel felidézett világra gyorsan s könnyen odaterelő – funkcióira zavartalanul ráhagyatkozva fejtette s fejteti ki széleskörű esztétikai (beleértve akár a politikai) hatását, aközben páratlan erővel s összetettséggel kérdez rá ugyanerre az esztétikai hatásra, ennek (így saját olvasásának) feltételeire.” (Tézisek 4)

Bónus Tibor bonyolult, szerteágazó és nehéz olvasási műveleteket végrehajtására, s ezek elméleti reflexiójára vállalkozik. Az interpretációs lépések szüntelen mérlegelése, különböző olvasati lehetőségek felépítése és lebontása a tervezhetetlen szöveg-események iránti nyitottság folyamatos fenntartásával: ezek a tulajdonságok határozzák meg jellegadóan az értekezés

szövegszerveződését. A kontextusok változatosak, az értelmező műveletek szöveg-kötöttsége ugyanakkor szoros, amelyeknek az aprólékosan részletes felvázolásához lassú sodrású, akkurátus beszédmód társul: mindezek együtt teszik nehezen idézhető szöveggé *A másik titok* című könyvet. Minden megszorítását ennek a hatodfélszáz lapos szövegfolyamnak nem lehet figyelembe venni, ha példát akarunk meríteni belőle.

Bónus Tibor a modern klasszikus magyar regényirodalom egyik legnépszerűbb művének a szöveggőzpontú vizsgálatára vállalkozott. A műelemzés az irodalomtudomány talán leggyakrabban művelt területe: bejáratott eljárások, szempontok és módszerek kapcsolódnak hozzá, szinte kötelező gyakorlatként írva elő a mű hatástörténetének feltárását, kontextusainak a körülhatárolását, s nem utolsó sorban kiemelt jelentéstani összetevőinek és poétikai eljárásainak az együttes vizsgálatát. A műfajhoz kapcsolódó elvárások teljesítése Bónus Tibor értekezésében korántsem szokványos módon történik. Alkalmazza a prózapoétika ismert szempontjait, de a narratív szerkezet feltárásával nem éri be, ugyanakkor nem célja új regényelemző módszer kidolgozása. Elemző figyelemben részesíti az elbeszélés retorikai alakzatait és műveleteit, s az utóbbiaknak a cselekményt, a szereplői viszonyokat valamint a narratív tanúságtételt alakító szerepét. Bónus Tibor lassú, aprólékos olvasását megkülönbözteti az az állhatatos figyelmet igénylő körülményesség, amellyel a jelölési folyamat minden lényeges mozzanatára ügyelve araszol előre az értekezés terjedelmének a töredékét kitevő szépirodalmi szövegben. Többirányú utalások, kitérők közbeiktatásával követi nyomon az olvashatatlanság és/vagy olvashatóság lehetőségi feltételeinek változásait.

A könyv címébe emelt titok magyarázatához az *olvashatatlan* meghatározása adja az egyik támpontot: e szerint „az irodalmi szöveg „saját” titka nem valamifajta megragadható, minden olvasás konvenciójától idegen mögöttes, organikus lényeg, azt az olvasás állítja elő, amely sohasem képes olvashatóvá tenni.” Az olvasás által keletkező titok olvashatatlansága elméleti szempontból szinte magától értetődő textuális összefüggés. Az *Édes Anna* szoros olvasásának azonban nem kevesebb a becsvágya, mint hogy rendre tovább vezesse a regény értelmezését a nyelv, az irodalom, s az esztétikai tapasztalat alapkérdéseire: „Az irodalom aktiválja a bizalom és a gyanú ingamozgását, egy olyan eredendő hiányt vagy vakságot, amelyet az olvasás lehetetlen lehetőségeként „azonosítottunk”. Játékba hozza a minden emberi tapasztalásban ott munkáló titkot, miközben maga is egyfajta titokként, pontosabban – Jacques Derrida enigmatikus, találó és mély értelmű „definíciója” szerint – titok nélküli titokként viselkedik.” (219)

Miben ragadható meg e munka többlete az egyetlen szépirodalmi szöveget szorosan elemző monográfia intézményesült műfajához képest? A látószög, a látás és láthatóság rendkívül alapos vizsgálata önmagában nem jelentene lényeges előrelépést a regény eddigi recepciójához képest, hiszen a perspektivikusság jelentőségét szinte valamennyi szaktudományos szempontból releváns olvasat felismerte. Látott és látó nézőpontok tükröződéseinek és kriptikus hatásainak az észlelő megértése, továbbá az általuk létrehívott fényárnyékok játékanak a nyomon követése különbözteti meg az *Édes Anna* reflektált olvasását, amely a regény audiovizuális felépítésére irányítja a figyelmet, az érzékelési folyamatok és a szövegmozgások megfeleltetésének nehézségeire. A hang és a látószög bonyolult egymásra vonatkoztatásának köszönhetően az értekező nem fosztja meg emberi tulajdonságaitól az audiovizuális médiumnak tekintett regény közegét. Árnyalt megkülönböztetéseket tesz regény és film összehasonlítása kapcsán, s az *Édes Anna* sikertelen filmes adaptációinak segítségével is

igazolja a vizuálisan orientált narráció rejtélyességét: „a döntő helyeken a szem, a látás elsődlegességére redukált elbeszélő tanúságtétel felelős a ... titok s a homály szövegbeli effektusaiért.” (163) A film rendre ironikusan bukkan fel értelmezőként a szövegben, a regény tehát önmagáról azt sugalmazza, hogy nem tanácsos mozgóképként hallucinálni. (163)

A munka ennél is lényegesebb célkitűzéseként tartható számon, hogy a szöveg poétikai olvasásából kiindulva rendre *általános irodalomtudományi* érdekeltsgű kérdések újragondolására vállalkozik. Mennyire helytállóak az irodalom eddig ismert meghatározásai? Mi a különbség irodalom és nem irodalom, az irodalom belső és külső kiterjedése között? Mi volna az irodalom önmagával azonos, belső lényege, mely elhatárolhatóvá tenné külső kisajátításaival szemben? A szembenállás alapjai ingataggá válnak, amennyiben az irodalom létmódja maga is differenciális természetű. A különbség meghatározásába mindig már beíródó differencia tárgyiasításának kérdésessé tételével milyen új viszonylatok alakíthatók ki szövegen belüli és azon kívüli övezetek között? Bónus Tibor tudatosan ingadozik szó és tett, nyelv és cselekvés viszonyát mérlegelve kétféle olvasásmód között: szemmel tartja a regény belső és külső vonatkozásait, vizsgálja önértelmező működését, amelyet nem választ el társadalmi-szociális nézőpontjától, miközben azt hangsúlyozza, hogy szoros szövegolvasást végez. Elemzései nyomán *eldönthetetlennek* bizonyul mi van a szövegen kívül és a szövegen belül.

A regényhez kapcsolódó értelmezések dekonstrukciója során sok minden újrahasznosul a rétegekre bontott olvasatokból. Az *Édes Anna* hatástörténetében központi szerepet betöltő humanista esztétikai ideológia a mű önértelmezésének részeként mintha beszüremkedne ismételten a szövegolvasásba. Bónus szerint ugyanis a regény a „morál (s a jog) és a politika(i) alapjaira, hatáira, másképp mondva lehetőségfeltételeire kérdez rá.” (15) A szöveg meta-poétikai olvasásából azonban kiderül, hogy a regény újraalkotja az ember fogalmát: „Nem csupán egyedi és általános feszültségteli korrelációinak vagy öntudatlan és tudatos, alárendelt és szuverén, nyilvános és privát (egyszerre éles) és porózus határainak színre vitele révén, de – ezektől nem függetlenül – az emberi fogalmának egyfelől az állathoz, másfelől az isteni dimenziójához való viszonya kérdőre vonásai formájában.” (15)

Minden tekintetben a „nehéz textuális olvasat” számít mértéknek a disszertációban, s ehhez képest az olvashatatlanon átsikló jelentésadás leértékelődik. Mindazonáltal Bónus Tibor legemlékezetesebb olvasataiban elválaszthatatlan egymástól a jelentő folyamat beható vizsgálata, s a *jelentés* összetettségének feltárása. Az értelemképzés feltételeinek az alapos körüljárása nem válik el az interpretációtól, ahhoz képest nem pusztán külsődleges, állványzatként használt technikai eszköz, hanem *maga* az értelmezés.

A jelentőfolyamat felvázolása során bizonyos kiélezetten ellentételező megfogalmazások arra emlékeztetnek, hogy a dekonstrukció *stratégiai* megfontolásból létesíthet olyan szembenálló értelmezési lehetőségeket, amelyeknek az egyensúlya a szövegen végzett munka során ingatagnak bizonyul. Másként nehezen lenne indokolható az értekezésnek az egyik alaptétele, mely szerint a regénynyelv gazdagsága veti meg a mű esztétikai hatásának az alapját, amely valamiféle családiassággal, *az együttérzés családiasságával* lenne azonosítható, szemben a másik póluson az otthonos nyugtalanító kísértetiességével. Ahogy én olvasom a szöveget, az együttérzés természetessége a regénynyelv összetettségének, valamint a nézőpontok és hangok elkülönöződő játékanak köszönhetően egy pillanatig sem jön létre, de mindenekelőtt azért nem, mivel az ismerős idegensége hatja át mindazt, ami sajátjának mutatkozik. A titok *nyughatatlan dinamikája* mellett szól a regény értelmezésében egyébként

nagy nyomatékkaal hangsúlyozott „radikális perspektivikusság”, amelyhez – többek között – a rögzített nézőpont hiánya, s a látószögek folyamatos változtatása társítható, tehát olyan poétikai tulajdonságok, amelyek ellene hatnak a mesei-románcos, ellentételező beállításoknak, kérdésessé téve ez által az olvasó természetes azonosulását a főhőssel, kinek lénye áthatolhatatlanul idegen marad.

Bónus Tibor a jelentésképzés retorikai és textuális feltételeinek vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. Megítélése szerint az *Édes Anna* fogadtatástörténetében meghatározó szerepet betöltő esztétikai identifikáció befogadási modelljének a korlátja, hogy esztétikai és morális reflektált szétválasztásával és összeegyeztetésével, de végső soron a jelentés azonosításával felszámolhatja az olvasást, elfedve a szöveg olvashatatlan helyeit. Nyilvánvaló, hogy ennek elkerülésére a szöveg dekonstrukciós mozgásait követő olvasás sem tarthat készenlétben feltétlen biztosítékot. A recepciótörténet végső tanulságát összegző értekező szerint minden „ép lelkületű” olvasónak az „emberi jóérzés” írja elő, hogy azonosuljon Moviszter magyarázatával, politikai álláspontjától függetlenül érezzen részvétet Anna sorsa iránt, s értse meg tettét, a kettős gyilkosságot. Ép lélekre, s az emberi jóérzésre, mely erkölcsi követelményként írja elő a kettős gyilkosság megértését és az elkövető iránt érzett részvétet, az örökkévalóság szempontjából lehetne egyértelműen hivatkozni. Transzcendens távlatot a dekonstrukciós elemzés sajátként nem érvényesít, viszont teológiai nézőpontból is kísérletet tesz a megértés és a részvét ellentmondásos természetének a magyarázatára. (15, 105, 117, 187, 341, 362, 529)

Fontos eleme a mű értelmezésének a címszereplő és a regényszöveg között vont párhuzam, melynek alapja, hogy mindkettő *kiszolgáltatott*: Anna lénye az irodalmi szövegnek, az utóbbi az olvasónak. A regény kifinomult nézőpontrendszere többszörösen is kiszolgáltatja az erőszakot elkövető címszereplőt, amennyiben csakis általa szerezhet tudomást róla az olvasó, kinek felkínálja a gyors esztétikai identifikáció lehetőségét, vagyis megengedi, sőt bátorítja a szövegen elkövethető erőszakot. Az irodalmi szöveg „kisajátításként (is) viselkedik”, amennyiben pusztán a cselédsors kiszolgáltatottságaként kínálja fel olvasásra a szöveget. A cselédlány és a róla szóló mű kölcsönös kiszolgáltatottságának a megfeleltetése egy ponton túl elhagyja az olvasást, s elemelkedik a szövegtől: „az írás néma lenyomatként ismétli önmagát” „vagy sorsára hagyott gyermekként idegenek közé kerül, akik saját céljaikra használják”. Az antropomorfizmusok és trópusok fokozásos halmozásával a gondolatmenet végül nehezen belátható következtetéshez vezet: a szöveg „*ki van szolgáltatva mindenkori olvasatainak, sőt, mintha akarná ezt a szolgásgát.*” (20) A szöveg rabul és túszul ejti az olvasót, aki fel akarja számolni „áthatolhatatlan (titkának) szuverenitását”, s e közben ellenállóvá válik a(z általa keresett) szolgálással szemben”, mely utóbbi itt, ha nem csalódom, a szöveg olvasói kisajátítását jelenti. Aligha lehet kétséges, hogy Anna tudata közvetlenül hozzáférhetetlen. A teremtett tudatok olvasása azonban – a fokozati különbségektől eltekintve – véleményem szerint nem is lehet más, „csak önkényes és erőszakos”.

Testképek, taglejtések, gesztusok, tekintetek, arckifejezések, élőképek olvasása jelöli ki az értelmezés egyik fő irányát. Bónus árnyalt elemzések sorában taglalja kép és nyelv, látvány és jelentés szövevényes viszonyát: „A nézőpontok közti sebes váltások nyilvános és titkos ellentmondásos kötésének ellentmondásos szimmetriáját rajzolják ki, a kriptikus tükrösségét és a tükrös kriptikusságát, olvasás és félreolvasás szétszalazhatatlan műveleteit.” (46)

Bónus sokrétű olvasatának az egyik lényeges tétele szerint a *tamúságtétel* íródik ambiguus módon a narrációba. Ennek az ellentmondásos kapcsolatnak az esetleges feloldása, ahogy én

látom, aligha remélhető attól, mennyire vagyunk képesek a lehető legfigyelmesebben, tehát minden részletre kiterjedő gondossággal olvasni a szöveget, belátva végül legalább a megismerés, a tudás határait. A szöveg ugyanis mindig nyitott marad a titok lehetőségére, mivel – Derrida szerint – van, amit nem nevez meg, s ez a tartaléka (*réserves*) kimeríthetetlen, másrészt olyan vonatkozásai is lehetnek a teremtett nyelvi világnak, amelyekről egyedül az író tanúskodhat(na). Ráadásul az önértelmező szöveg lényegi kriptikussága éppen abban rejlik, hogy nem képes feloldani az elsődleges referenciáját, mivel az maga a mű. A szöveg titkot őriz, amennyiben, mint minden tanúsítás – írja Derrida – „szinguláris eseményre vonatkozik, és egyedi, vagyis invenciózus kapcsolatot kezdeményez a nyelvvel”. (Jacques Derrida: *Poétique et politique du témoignage*. Éditions de L’herne, Paris, 2004. 534.)

Az irodalom és a tanúságtétel viszonyát újraértelmezve Bónus Tibor kezdeményező kérdéseket fogalmaz meg: „a tanúságtétel értelmezője annak lehetőségét írja az elbeszélésbe, hogy az másképp is történhetett, mint ahogyan (itt) el van beszélve.” Nehezen lehetne cáfolni, hogy a narratíva „nem egyértelműen a fikcionalitás, de legalább annyira a fikcionalitás elfeledtetésének a hatékony formája”. (73) Ennek az ellentmondásait mozgósítja az *Édes Anna* elbeszélő szövege: „az irodalmi narráció a hitelesítés eljárásaival együtt a „hiteltelenség” vagy a manipuláció gyanúját, egyszóval a fikció (sőt a hazugság) lehetőségét írja bele abba az elbeszélő aktusba, ahonnan ezt az irodalmi fikció konvenciói zárták ki azzal, hogy a heterodiegetikus narrátortól elhárítottak valamennyi, a tudása eredetére vonatkozó kérdést.” (74) Bónus Tibor alapos és sokoldalú szövegelemzéseivel sokat tesz azért, hogy kitágítsa az olvasás működéséről, önreprezentációjáról, a narrativitás szöveg általi értelmező színreviteléről, látott és elképzelt bonyodalmas viszonyáról, az érzéki érthetőségének feltételeiről szereshető tudásunkat. A magam részéről így összegezném irodalom és tanúságtétel egymásba íródásának a tanúságát: Édes Anna lénye, szótlansága és végtelen magánya titkot hordoz, azt tanúsítván, hogy a tanúnak nincs tanúja.

Bónus Tibor az irodalmat nem hozza egyetlen lehetséges szerepének vonatkozásában sem alárendelt helyzetbe, de nem is vitatja el a szöveg hatásának társadalmi, lélektani, politikai, szociális, mozgósító és egyéb funkcióit sem. Adornóra hivatkozva – az ideológiakritika leegyszerűsítő hazai olvasataival szemben egyébként helyesen – azt hangsúlyozza, hogy az irodalom ellenáll az erőszakos kisajátítás két szélső válfajának, mind az öncélú, mind az elkötelezett művészet doktrínáinak, amelyek közül az előbbi szubjektum és mű, az utóbbi szöveg és világ megszüntethetetlen különbségét igyekszik felszámolni.

Bónus Tibor fenntartással él Jauss irodalom felfogásával szemben, mivel túlzott bizalmat tanúsított az esztétikai tapasztalat kommunikatív (s vele morális) teljesítménye iránt. Ez az indoklás azért elgondolkodtató, mert Bónus ugyanakkor az irodalom „cselekedtető erejét” hangsúlyozza. *A másik titok* szerzője a jelentésképzés feltételeinek radikális (ki)kérdését állítja szembe Jauss esztétikai identifikációjával, mely utóbbin az *Édes Anna* újraolvasója „rendre túllépni kénytelen”. Ebből is látszik, hogy a metaforák használata tudományos szövegekben szinte elkerülhetetlen, de nem minden kockázattól mentes. A radikális jelentésével a dekonstrukciós indíttatású értelmezés aligha azonosulhat, mivel az gyökeres, alapos, végleges megoldást jelent, s ehhez társuló határozott, hatékony, néha kíméletlen, erőszakos eszközöket és módszereket. Ebben az értelemben több joggal lehetne Lukács vagy Heller apodiktikus Kosztolányi-bírálatát radikálisnak nevezni, mint *A másik titok* kinyilatkozásoktól alapvetően tartózkodó kérdészmódját.

A „cselekedtető erő” mindenesetre az értekezés egyik mesterszavának tekinthető, mind előfordulásának gyakoriságát, mind koncepcionális jelentőségét tekintve. A fogalom jelentését közvetlenül nem határozza meg a szerző, de nyilvánvaló, hogy nem köti Austin nyelvi cselekvés elméletéhez. Tudvalévő, hogy a megtesz, végrehajt, elvégez jelentésű (*to perform*) igéből képezte Austin a beszédaktusok, a performatív nyelvi megnyilatkozások elnevezését. A cselekedtető erő a dolgozatban többértelmű, többretű kifejezés. Annyi bizonyos, hogy elsősorban a nyelv performatív teljesítményének a megnevezésére szolgál: „a nyelv performatív, cselekedtető erejének megnyilvánulásaiaként is értelmezhető jelenetek ... lendületet adnak a szöveg önértelmező mozgásának.” (Tézisek, 4.) A fenti szöveg közvetlen folytatásában azonban módosul a fogalom értelme: „Ahhoz, hogy a regény cselekedtető erejéhez és e cselekedtető erő szövegben színre vitt (ön)értelmezéséhez hozzáférjünk, mindenképp az elbeszélte eseménysort, az Édes Anna alakja „köré” szőtt történetet kell a szó mélyebb értelmében olvasni” (Tézisek, 4.) Az értekezés a nyelv cselekedtető erejének megnyilvánulásait sok mindennel kapcsolatba hozza, jelesül „a hatalmi viszonyokon keresztül a test és az érzékek működés módjával ... a társadalmi politikai különféle aspektusaival, sőt jog és morál kérdéskörével.” (14) További kérdésként merül fel, hogy a cselekedtető erő, illetve a nyelvbe dekonstrukcióként már mindig is működő önromboló erő között vajon tételezhető-e folytonosság? Az értekezés szóhasználata szerint a cselekedtető erő a nyelv, a szöveg, és az esztétikai tapasztalat viszonylatában egyaránt megnyilvánul. Lukács *Édes Annáról* szólva „az esztétikai tapasztalat cselekedtető erejét, társadalmi felhívó funkcióját, ennek hatékonyságát illetően erős kétségeket hangoztat.” (12) Bálint György állásfoglalása „a regényi reprezentáció szuggesztivitását nem választja el az irodalmi szöveg cselekedtető erejétől.” (14) „Bóka László mellett talán Sötér István az első, ki a nyelv cselekedtető erejét komolyan véve hátrítja el Kosztolányitól a passzivitás leegyszerűsítő és félrevezető képletét.” (14) A cselekedtető erő a regény valamiféle mozgósító képességéhez kapcsolódik némely marxista olvasatokban, amelyeket Bónus általában szigorúan elmarasztal, de azt méltányolja, ha a mű fenti rendeltetését számon tartják.

Miféle értelmezői pozícióból nyílik rálátás az irodalmi szövegnek erre a szemlátomást lényeges hatásösszetevőjére? A cselekedtető erő értelmezésének az egyik lehetséges kontextusa minden bizonnyal a liturgiátörténet. A gyülekezeti ének esztétikai tapasztalatának kommunikatív teljesítménye a cselekedtetés, a lelki cselekedtető képesség fejlesztése, fokozása. A cselekedtető erő forrása Luther szerint zene és szöveg kölcsönhatásában rejlik. A *Symphoniae jucundae* 1538-as előszavában így dicséri az éneklést: „az erényekre és jócselekedetekre való buzdítás és ösztökélés a Musicán keresztül adatik a prófétáknak.” (Martin Luther: *A muzsika dicsérete*, Zsoltár, 1/3., 1994. szeptember, 2-3.) A szertartáson elhangzó ének esztétikai cselekedtető ereje nem választható el az esemény liturgikus közegétől. A szertartás ének lelki hatását, erkölcsi késztetését nyilván nem tanácsos minden megkülönböztetés nélkül áttemelni regényszöveg esztétikai tapasztalatának az értelmezésébe. A cselekedtető erő a szó liturgikus értelmében a hit megélésére buzdít. Az *Édes Anna* rendkívül részletes olvasata nem támogatja a szöveg „példaértékének” az átfordítását semmiféle tanító célzattá, tehát másra kell gondolnunk. A cselekedtető erő kapcsolódik a retorika *docere-delectare-movere* hármasságának a hermeneutikai újraértelmezéséhez. A dolgozatíró nyelvszemlélete azonban – ahogy erről korábban már szó esett – nyilvánvalóan különbözik a kifejezhetetlenségben *katartikus* hatást érzékelő konstanzi iskola felfogásától. A cselekedtetés dekonstrukciós

értelméről talán a példaértékű, de nem tanító célzatú szöveg kriptikus beszédmódjának az apóriája tanúskodhat, melyben az elrejtett üzenet felfedése, az igazságként felfogott nyelv, illetve a morál, a meggyőzés nyelve egyidejűleg, mintegy a másik útját keresztezve állít akadályt a megnyilatkozás értelmének mint cselekvésre készítésnek a befogadása elé.

Az értekezés irodalomszemléletét meghatározó dekonstrukció távlatából a nyelv létesítő ereje kiszámíthatatlan, tervezhetetlen, ellenőrizhetetlen eseményekben nyilvánul meg. Bónus Tibor rendkívül összetett olvasataiban a regény különösen gazdag nyelve akár az önromboló erőt is kiaknázhathatja. Erre lehet abból következtetni, hogy szabályos szerkezetű rajzolatot, „tükrösen inverz (pepita) mintázatot adnak ki a regényben” az „érzéki és morális-figuratív dimenziói.” (Tézisek 8) Kérdés azonban, hogyan képes *az előre nem láthatót színre vinni* a szöveg a maga önértelmezéseként? Az értekező a „cselekedtető erő” további meggyőző példáinak meta-poétikai elemzésével tehetné könnyebben beláthatóvá azt a feltételezését, mely szerint az Édes Anna színre viszi önmaga olvasását, s a szöveg egyenesen „magát a(z) esztétikai és irodalmi reprezentációt” értelmezi.

Bónus Tibor nem zárkózik el teljes mértékben az elbeszélés – ahogy Ő fogalmaz – *példaértékének* a feltárásától. A példaérték nem ragadható meg adott értelmű szimbolikus rendek esztétikai reprezentációjaként, de a szöveggént előálló esemény olvasásában megmutatkozhat. Mindazonáltal nem minden esetben látszik indokoltnak az eldöntetlenség példaértékű tételezése: „az sem eldönthető, a lány némasága, hallgatásai ellenére képes lenne vagy sem önmaga képviselőjére” – állítja Bónus –, jöllehet Anna együgyűségére számos példát említ, többek között azt, hogy nem tudja, mire való a farúd, amit a biliárdozó Jancsi kezében lát.

Az értekező az esztétikai ideológia által vezérelt olvasás dekonstrukciós kritikájához folyamodva bírálja a jelentésazonosításnak azt a módozatát, amelyben „az esztétikai mint boldogító eszme a morállal és a politikaival szorosán együttműködve csábítja az olvasást a dogmatikusra, a vélemény otthonos, ismerős és megnyugtató képviselőjére.” (Tézisek 12) Ezzel szemben *A másik titok* című Édes Anna-olvasatban a szöveg működésére vonatkozó szinte valamennyi kijelentésről kiderül, hogy lebegő létmódú: feltételes, rögzíthetetlen és stabilizálhatatlan. Bónus Tibor mintha azt sugalmazná, hogy a kétértékűség elvének nevezett tétel, miszerint minden állítás vagy igaz, vagy hamis, a szöveg szerveződésére vonatkoztatva nem érvényes változatlanul az irodalmi olvasásban. Az irodalmi mű azonosságának differenciális létmódja nemcsak az olvasott, de az azt *olvasó szövegnek* is sajátja. Az értelmezést egyidejűleg felépítő és lebontó gondolatvezetés, az ingadozó, kétértelmű beszédmód folyamatos fenntartása ugyanakkor távolról sem jelenti azt, hogy a regény poétikai összetettsége egymástól idegen tulajdonságok *tetszőleges* felcserélésével volna megragadható. Mégis milyen feltételek mellett lehet „az olvasás természetes könnyűség”-nek a „felszámolhatatlan nehézség” az egyenértékű megfelelője? (47) Látnivaló, hogy *végző* elemzésben ezek az egymással felcserélhető fogalmak nem két végletet, de ugyanazt nevezik meg. Ahogy tágabb értelemben „a két ellentétes tendencia, az önmagába visszahúzódás, az olvasásnak történő ellenállás, valamint az önmaga másokra utalása, az olvasásnak történő alárendelődés, az inklúzió és az exklúzió (bármely irányból, azaz akár a szöveg, akár az olvasás felől közelítsük is meg) tehát nem egyszerűen kizárja egymást, hanem helyettesíthetők” (Tézisek 12.)

Az értekezés visszatérő retorikai alakzata a kételemű szerkezetek, viszonyfogalmak keresztirányú megfordítása, mely a szöveg megszüntethetetlen többértelműségének a kifejezésére hivatott (az olvasás politikája – a politika olvasása, a hatalom reprezentációja – a reprezentáció hatalma, dolgok megszemélyesítése - személyek dologiasítása, átruházhatatlan saját és átsajátíthatatlan másik, a test nyelve, a nyelv teste, és így tovább). Az *Édes Anna* olvasatában – ahogy erre már fent történt utalás – stratégiai jelentősége van a gondosan megalkotott és párba rendezett ellentétes kijelentéseknek. E kételemű, szembenálló gondolati szerkezetek lebontása közben válik világossá, hogy nem szükségszerűen kell az egyik állításnak igaznak, a másiknak meg hamisnak lennie. Bónus olvasásmódja ugyanis nem dialektikusan feloldható ellentmondásokat, kizáró ellentéteket tár fel a regényben, hanem apóriákat hív elő: „csak annak döntése döntés, aki nem bír dönteni, csak az döntés, ami az eldönthetlent előfeltételezve (nem) történik” (Tézisek 12) A regényben egyszerre *tükörszerű* és *asszimmetrikus* viszonyba rendeződnek olyan fogalompárok, mint test és lélek, fény és árnyék, külső és belső, titkos és nyilvános, rejtett és nyitott, tartalmazó és tartalmazott, élő és élettelen, materiális és spirituális, ezek a relációk azonban nem rögzítettek, hanem alakulásban vannak, s átszövik a regényt.

Az értekező szöveg aporetikus szerveződésének a fenti játékát tételezve is kérdésesnek vélem az alapkoncepció alábbi elemét: „a narráció egyszerre tárja fel eltéveszthetetlen transzparenciával és hagyja mégis homályban a címszereplő kilétét s tettét.” (Tézisek 4. p.) A kijelentés első felét nem igazolja meggyőző szövegpéldákkal az értekező, a második tagmondatba foglalt megállapítását ellenben sokoldalúan bizonyítja. Nem derül fény viszont arra, mikor tárja fel a narráció eltéveszthetetlen transzparenciával a címszereplő kilétét s tettét. Függetlenül attól, hogy megmutatkozik-e vagy sem áttetszően a regényben valamikor Anna lénye, akadnak nehezen egyértelműsíthető megfogalmazások az értekezésben. Két példát említenék. *Édes Anna* „látványából leolvasható belső nézőpontja miatt s hogyan veti kívül az olvasást ama mélyebb interioritáson, melyet kényszeresen közelíteni s feltételezni kénytelen. Azon, mely a külsőből kikövetkeztethető belsőből se érhető el, lévén abban, a külső belsőben egyfajta belső külsőt képez, s amelynek kriptikus mögöttése abban az értelemben is kívül van a belsőn, hogy kívül kerít a szövegen, melyből egyszerűen hiányzik, amennyiben nincs ott, mégse lehet nem tételezni.” (Tézisek 9) E körkörös okfejtés talán azt hivatott sejtetni, hogy az olvasó nem férhet hozzá Anna belső diszpozíciójához. Ennél képileg szokványosabb, ám nem kevésbé enigmatikus Anna és Viznyé végzetes érzelmi kötelékének a metaforikus kifejezése: „Az asszony szívébe hatoló kés ... egy szív nélküli (üres) szívet ér el, amihez feledni kell, hogy az olvasó Annát se zárhatja ki abból a szívből, sőt hogy Anna szívéből se zárhatja ki a késsel illetett szívet – a két szív dobbanása, viszonyuk titok.” (Tézisek 9) További magyarázatot igényelne az értekezésnek az a nehezen bizonyítható tétele, mely szerint a regény „olvasói szájalmat éreznek a főhős szörnyű bűnnel tetézett életútján, s megbocsátják (sőt vele együttérezve affirmálják és élük át) a gyilkosságot).” E meghökkentő állítás – az olvasók *Édes Annának* „megbocsátják (sőt vele együttérezve affirmálják és élük át) a gyilkosságot” – talán része a nyugvópontot nem találó értelmezés ellentételező játékának, amely fenntartja az egymást kölcsönösen aláásó kijelentések egyidejű érvényességének lehetőségét, s ez által az értelem lebegését az irodalmi olvasásban. Kosztolányi regénye ugyanis másfelől „a legsajátabb idegenségét hívja elő, (az) *Édes Anna* és az édes anyanyelv megszüntethetetlen s mögé hatolhatatlan, titok nélküli titkát, az otthonos nyugtalanító kísértetiességét, rákérdezve, sőt

kérdéssé téve saját esztétikai hatása alapjait, az együttérzés családiasságának mechanizmusát.” (Tézisek 17)

Az *Édes Anna* című regény történelmi kontextusára vonatkozóan akadnak vitatható állítások a dolgozatban: „az író végső soron *töretlenül idegenkedett* és a trianoni békediktátumot követő rövid időszakról, az *Új Nemzedék* „Pardon” rovatának szerkesztésétől eltekintve, mindvégig *kritikusan viszonyult* a két háború közötti totalitárius berendezkedéshez” (9), „kora, a harmincas évek totalitárius társadalmát a tömeg zsarnokságának nyilvánítja.” (22) Nem firtatom, hogy Kosztolányi miért csak „végső soron” idegenkedett töretlenül a két háború közötti „totalitárius” berendezkedéstől, jóllehet szövegszerűen egyetlen példát sem tudnék mondani idegenkedésének az ellenkezőjére. A 20. században két totalitárius rendszer volt, a bolsevizmus és a náciizmus, Kosztolányinak egyikhez se volt köze. Az író már 1905 körül elítélte a kommunizmust *Vörös ünnep* című művében, a fajvédelemtől pedig egyértelműen elhatárolta magát. A két háború közötti politikai rendszer minősítése a dolgozatban meghaladott történettudományi álláspontot tükröz. A korszak mértékadónak tekinthető kutatói közül ma már senki sem gondolja azt, hogy 1944-ig Magyarországon totalitárius rendszer működött volna. Emlékeztetnék arra, hogy a kormánypárt jobboldali ellenzéke már az 1920-as évek közepére teljesen szétszilárdott. Az „állami és társadalmi rend hatékonyabb védelmével” foglalkozó 1921. évi III. tc. a kommunista jellegű mozgalmakat és szervezkedést bünténynek minősítette, de a „rendtörvényt” a szélsőjobb ellen is felhasználták. Szálasi Ferencet például ez alapján tartóztatták le és ítélték el előbb háromhavi (1937), majd háromévi (1938–1940) fegyházbüntetésre. A kétharmados parlamenti többség igen jelentős hatalmat adott a konzervatív Bethlen és utódai kezébe, párt- vagy kormányelnöki diktatúrájukról azonban ennek ellenére sem beszélhetünk, a parlamenti ellenzék ugyanis folyamatos kormánykritikával korlátozta a hatalmat.

Az *Új Nemzedék*, amelynek Kosztolányi rövid ideig munkatársa volt – a dolgozat állításával szemben – nem volt „szélsőjobb napilap.” 1919-től vált déli megjelenésű újsággá, s a „szenzációsajtó” első magyarországi termékeinek egyikévé, addig kiegyensúlyozott szemléletű hetilapként működött. A „szenzációsajtó” fő ismérve, hogy nem a politikai beállítottság határozza meg működését, a fő cél immár a minél szélesebb körű, s nagyobb példányszámú megjelenés. Ilyen lap volt a korszakban az *Est*, és a *8 Órai Újság* az *Új Nemzedék* mellett, amelyben Kosztolányi szerepet vállalt. Nem kétséges, hogy Kosztolányi számos kortársához hasonlóan követett el hibákat: az *Új Nemzedék* Pardon rovatában, amelyet többen írtak, vállalhatatlan cikkek is megjelentek, névtelenül. Nem lehet bizonyítani, hogy mi az, amit Kosztolányi írt: névvel közölt írásaiban nehéz lenne hasonló kivetnivalókat találni, ellenben az elítélhető nézeteket hangoztató szövegek rokonságot mutatnak olyan írásokkal, amelyek Bangha Béla, Lendvai István vagy akár Kádár Lehel nevével jelentek meg. Az *Új Nemzedék* politikailag radikálisabb kemény magja, köztük a fent említett három szerző kilépett a lap kötelékéből, s elindította a szélsőséges *Magyarságot* 1920. december 15-én. Kosztolányi a Horthy-korszakban nem állt közel a politikai vezetéshez, a PEN elnöki tisztségéről részben politikai nyomásra volt kénytelen lemondani. A regényben ellenforradalminak nevezett rendszer minősítésének, és az *Édes Annában* feltételezett Marx-hatás lehetséges összefüggésének a mérlegelése során érdemes emlékezni arra, hogy a proletárdiktatúra idején négy ellenforradalmi kormány alakult, egy aradi és három szegedi. 1920 végére a különítményeket felszámolták Horthyék, akik a maguk politikai törekvését ellenforradalomként

határozták meg a két forradalommal szemben, s ez köztudomású volt abban az időben. A Marx-hatás kérdésének a hosszadalmas fejtegetése az öreg cseléd rajzában, a bank leírásában vagy az ellenforradalomról írott szakaszokban nem győzi meg minden tekintetben az olvasót arról, hogy a marxi diszkurzusból merített részletek szoros kapcsolatba hozhatók a regénnyel, s lényegesek lennének a titok megértése szempontjából. A prózaolvasás ezeken a pontokon mintha nem a jelölési folyamatra, de a jelentett történelmi kontextusára összpontosítaná erőteljesebben a figyelmét. Kosztolányi hite szerint „az irodalmi alkotás „saját” törvények szerint működik”, amelyek titkosak, mivel ismeretlenek a mű megszületése előtt.

Fel kell figyelni bizonyos fogalmak kétértékű használatára az értekezésben, mivel ennek elméleti jelentőség tulajdonítható, lévén az értekezés különös figyelemmel reflektált. A *vakság* egyszer a titok titokszerűségével áll kapcsolatban, s a dekonstrukció szótárából kölcsönzött, máskor szigorú elmarasztalást fejez ki, mivel az interpretáló vétségének a következménye. Ez utóbbi Bónus értékelése szerint szinte mindenkivel megtörténik a regény – egyébként szemlátomást gazdag és sokrétű – befogadás történetében. Kivételt egyedül Kőszeg Ferenc 1974-ben megjelent értelmezése képez, amellyel Bónus Tibor maradéktalanul egyetért. (21, 34, 41, 74, 103, 361) *A másként értés* azonban, különösen olyan enigmatikus szöveg esetében, mint az *Édes Anna*, a befogadás természetes fejleménye: aligha ítélné el a *másik olvasat*, ha szintén szorososan a regény szövegére vonatkozik. Bónus Tibor figyelmesebb olvasója a szépirodalmi, mint a szakirodalmi szövegeknek. Zavarba ejtő gunyoros hangnemben megfogalmazott, számon kérő bírálat előfordulása tudományos igényű monográfiában. Mindaz, amit Bónus Tibor az irodalmi „mű tulajdonjogairól”, s betű szerinti azonosságáról *szakmai követelményként állít*, alighanem kivételes elképzelésnek számít a jelenkori filológiában. (273) Tudvalévő, hogy a klasszikus szövegek kritikai kiadására éppen azért van szükség, mert szövegváltozatok léteznek, amelyek származhatnak esetenként az író, a szerkesztő, a szedő, a nyomdász, vagy – mások mellett – a kézirat betűhű átírására vállalkozó filológus kezétől, s korántsem dönthető el minden esetben, kinek tulajdonítható egy karakter.

Nyilvánvaló, hogy az önazonosság differenciális létmódja nem hatálytalanítja az értelmezői kisajátítások közötti fokozati, szakmai-módszertani, minőségi különbségek mérlegelését. Ennek ellenére az értekező esetenként homogenizálja a recepciót különböző irodalomértelmezések korántsem magától értetődő hasonlóságainak a kiemelésével. Olykor olyan, önmagukban is kérdéses diszkurzusokat közelít egymáshoz, mint a „kommunistával szembehelyezkedő (például keresztény) irodalomszemlélet” az ún. „passzív humanizmus” – egyébiránt valóban kérdéses – tételezése alapján. (15)

Talán a nemzetközi összehasonlítás távlata, a regény világirodalmi kapcsolatainak a feltárása egy fokkal erőteljesebben érvényesülhetne a regény értelmezésében. E tekintetben a fordítások felfedezésre váró tanulságokkal szolgálhatnak. A mű több idegen nyelven megjelent. Angol nyelvre először Hegedűs Ádám ültette át 1947-ben, másodsor George Szirtes tolmácsolásában jelent meg 1991-ben, melyről a Times Literary Supplement 1991. december 13-i számában R. Sherwood írt recenziót, a Guardian-ben 2002-ben pedig Julian Evans, „kétségtelenül mestermű”-nek nevezve a regényt. A német kiadásról a Neue Zürcher Zeitungban 2000. 3. 25-én Carl-Mark Gauss jelentetett meg magvas kritikát. A francia kiadás kommentárjai elsősorban a regény nyelvi árnyalataira, különleges megformáltságára hívják fel az érdeklődők figyelmét. Akiknek a nyelvi kompetenciája ezt lehetővé teszi, arról számolnak be, hogy az olasz változatban Anna lénye nem végletesen titokszerű, sőt, egészen hétköznapi, s maga a történet

is „varázstalanított”. A fordítás és a külföldi recepció kérdését a dolgozatíró maga sem szándékozott felvetni, ezért nem is tehető szóvá a hiányuk, mindenesetre érdemes lesz sort keríteni a másik titok vizsgálatára a regény idegen nyelvű változataiban.

Bónus Tibor végső értékelése szerint „az Édes Anna prózai műként a nyelvi önreprezentáció és a textuális összetettség a (legnagyobb) lírai műveken megfigyelhető ökonómiáját produkálja”. E belátáshoz azonban az *efféle* ökonómiáról való lemondás árán juthatott el az értekező, ki a magyar irodalom egyik legismertebb regényének az újraértésére vállalkozott. A *másik titok* elsősorban *textuális munka*: mindvégig alapvetően a jelölési folyamatra összpontosít, s szinte valamennyi műveletét a szöveg szoros olvasásának rendeli alá. A disszertáció ugyanakkor képes az irodalmiság általános kérdéseinek a közelében tartani a regény egyes szöveghelyeinek az olvasatait. A hazai irodalomtudományi környezetet tekintve remélhetően idővel ösztönzőnek bizonyulhat az az értelmezési igény, amely az irodalmi szöveg összetett elméleti-poétikai olvasását szorgalmazza, s ennek jegyében éppúgy igyekszik feltárni a mű belső összefüggéseit, mint külső kapcsolatait. Az *Édes Anna* hallatlanul részletes elemzése elmélyült munka, mely az irodalomtudomány élő kérdéseivel szembesít: e kihívásnak megfelelően az opponens az akadémiai fórum előtti értékelésében elsősorban a dolgozat továbbgondolásra méltó felvetéseihez igyekezett kapcsolódni. Bónus Tibor értekezése messzemenően teljesíti az MTA doktori eljárási szabályának követelményeit, ezért nyilvános vitára bocsátását feltétlenül javaslom.

Budapest, 2019. január 15.

Dobos István